

МУЗИКА В "ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ" МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

У статті розглянуто багатотомну "Історію української літератури" М. Грушевського як поважне джерело відомостей про музику, її педагогічний потенціал. Дібраний великий фактичний матеріал із фольклору, писемної словесності, епосу, народної християнської поезії, легенд, полемічних праць. Систематизовані відомості вирізняють у барвистій тканині життя народу давнє побутування музичних інструментів із груп ідіофонів, мембранофонів, хордофонів, аерофонів, їхні функції та виконавське мистецтво тощо.

Ключові слова: педагогічний потенціал, "Історія української літератури", М. Грушевський, музичні інструменти, органологія, ідіофони, мембранофони, хордофони, аерофони.

The article deals with the multivolume "History of Ukrainian Literature" by M. Hrushevsky as a viable source of information about music, its pedagogical potential. There is a large factual material on folklore, literary writing, epic, folk Christian poetry, legends, polemical works. The systematized information is distinguished in the colorful fabric of life of the people, the ancient existence of musical instruments from groups of idiophones, membranes, chordophones, aerophones, their functions and performing arts, etc.

Key words: pedagogical potential, "History of Ukrainian Literature", M. Hrushevsky, musical instruments, organology, idiofoni, membranophones, chordophones, aerophones.

Мета: здійснити пошук у ширшому аспекті музичного джерелознавства; подати зібраний матеріал в комплексі; показати те, як М. Грушевський призибував, ретельного врахував характер поданих ним анотацій чи опису.

Постановка проблеми в загальному вигляді. У духовному житті народу, відображеного М. Грушевським у шеститомній "Історії української літератури", є цінні відомості про музику. Однак це дев'ятикнижжя видатного історика, де дивовижним чином зібрано й систематизовано великий джерельний матеріал, майже не використовувалося в музикознавстві й поки що не стало активним чинником самоусвідомлення в історії української музики.

Водночас корисними для наслідування є глибина аналізу відомим українознавцем явищ літературного процесу, методологічні новації у тлумаченні його результатів. Такі підходи допомагають в опрацюванні "Історії української літератури" як поважного органологічного джерела. Мовиться не просто про збір матеріалів, а їхню подальшу інтерпретацію, наукову класифікацію та введення в музикознавчий обіг.

Дане літературознавче надбання постає вагомим джерелом із загальної історії музики, допомагає привернути увагу не тільки до імен, музичних цехів, функцій музики, висвітлення її соціального аспекту, а й до археографічної площини праці – точності й достовірності фактів, необхідності послуговування його археографічними методами як запоруки залучення цілком невідомих джерел органології. Адже серед прикмет "Історії української літератури" помічено певну перенасиченість другорядним фактичним матеріалом. Це пояснюють світоглядом історика-позитивіста [6, 274]. Для таких науковців відтворення правдивої картини потребує нагромадження якнайбільше статистичних відомостей [5, 11]. Тому з-поміж них відшукуються особливо цікаві музикознавчі матеріали.

Своїми студіями вступаємо у своєрідний діалог із сучасними музикознавчими працями, адже чимало з того, що описано нами, уже потрапило до них. Але вишукування описаного бачиться нелегкою справою й потребує власне музикознавчих досліджень. Вони стануть наступним етапом, і то для когось із музикологів, ми ж спробували подати матеріал, погрупований відповідно до рубрик літературознавчої праці М. Грушевського.

Аналіз досліджень і публікацій. Поясненням відсутності звернень до цієї літературознавчої праці М. Грушевського є, на наш погляд, недавні табу на використання його творів, пізня публікація всіх її частин, остророга окремих дослідників до результатів наукового доробку вченого тощо, хоча її значення полягає у великому фактичному матеріалі, дібраному з найдавнішого фольклору, писемної словесності, епосу, народної християнської поезії та легенд, полемічних праць тощо. Не випадково дослідники творчості М. Грушевського характеризують його "Історію української літератури" як величну пам'ятку нашої культури, талановиті, надзвичайно багаті думками наукові студії, де чимало розглянутих ним "проблем української медієвістики лишаються остаточно невіршеними" [3, 369].

Виклад основного матеріалу дослідження. Глибшій інтерпретації органологічних відомостей допомагають твори, у яких постає відповідь на сформульовані вченим запитання: "Чим жили, що думали, яким богам молились сі покоління XIV–XVI вв., коли затихли княжі співці, крилошане-вітії, книжники і філософи, що кидали окрухи від свого багатого столу між маси "простих"? Що оповідали, що співали сі "прості" покоління?" [2, 7]. Далі підкреслюється актуальність сформульованих проблем, що, на наш погляд, важливі для всього часу, охопленого в праці дослідника: "Се питання стає пекучим, як тільки хочемо відтворити неперервну тканину духовного життя нашого народу" [2, 7]. Водночас у руслі проблем органології ця думка є заклик до вчених. Його суть у тому, що для кращого відтворення полотна духовного життя українців треба знати, якими музичними інструментами вони користувалися, для чого застосовували, які імена музичних діячів і музичні цехи як ознаки професіоналізму, які функції виконувала музика й у якому контексті все це згадувалося.

Значимість органологічних відомостей із праці М. Грушевського для світового культурного простору підтверджують унікальні автоспостереження дослідника над ментальністю українського медієвіста [6, 277]. Такі думки, як зауважено, не тільки цікаві, а й набувають нової актуальності стосовно залучення естетично засвоєних пам'яток "давньоруської культури до виховання націо-

націоналізму".

Значимість органологічних відомостей із праці М. Грушевського для світового культурного простору підтверджують унікальні автоспостереження дослідника над ментальністю українського медієвіста [6, 277]. Такі думки, як зауважено, не тільки цікаві, а й набувають нової актуальності стосовно залучення естетично засвоєних пам'яток "давньоруської культури до виховання націо-

нальної свідомості, для побудови нової української культури, що була б гідною народу України та тих цінностей, що їх він встиг уже створити для скарбниці світової цивілізації" [6, 277]. Своєю позицією історик окреслив методологічний аналіз у бік синтезу різних наукових підходів. Це поєднання, з одного боку, полягає у вивченні матеріалу з погляду позитивіста, а з другого – реалізується в ідеї врахування впливу ментальності медієвіста на процес інтерпретації виділених інструментознавчих відомостей. Тим самим утверджується перспектива герменевтичних описових студій у міждисциплінарному порівнянні в цій царині на основі широкого фактографічного матеріалу.

Слушним залишається заклик дослідника стосовно використання у студіях вказівок світової етнографії, а не самої тільки слов'янської чи індоєвропейської. Вони наблизять "нас до розв'язання головної проблеми: оцінки української оригінальності в трактуванні інтернаціонального матеріалу" [1, 368]. Також підсилює важливість для українства вміщених у цьому культурологічному багатотомнику М. Грушевського насиченість викладу загальною музичною термінологією, уміле послугованню її поняттями.

Значна частина текстів "Історії української літератури" подана в перекладі М. Грушевського. Зважаючи на широту його інтересів, ерудицію, обізнаність із давньою історією, літературою, корисною для органологів буде використана ним термінологія в назвах музичних інструментів, образах їхніх звучань тощо. Своєрідний дух різних епох і регіонів України передають не тільки слова в цитованих дослідником фрагментах творів, а й характерна мова викладу (шоправда, її окремі місця, на жаль, часом сприймаються з пересторогою деякими нашими сучасниками, вихованими на зросійщених радянських словникових термінах, що не враховували етнічне й мовне різноманіття України). Адже слово справедливо вважають синтезом історичного досвіду народу, його творчого генія; як наймогутніший дух, воно виражає характер, долю народу [5, 21]. Розглядаючи словесне мистецтво, його зв'язки з іншими видами людської діяльності, формування мови з творенням поетичних образів, М. Грушевський писав: "Кожна, можна сказати, фраза і кожне слово являються поетичним образом, викликаним емоцією й уявою творця, який передає його слухачеві так, як поет передає поетичний образ, артистичний

твір" [1, 59].

Насамперед, ознайомимо з фольклорним побутуванням музичних інструментів. Тут же привертаємо увагу до барвистого звукового простору русинів-українців, показуємо, як він формувався. Початки мистецтва, його функції Михайло Грушевський справедливо вбачав у людському колективному крику, ритмічному рухові й розміреному гуці, викликаному "різними ударами, почавши від ударів голих рук і різних інструментів" [1, 63]. Відповідно розглядав їх засобами піднесення настрою та соціальної солідарності [1, 83]. Згадані літературознавцем перлини усної народної творчості дозволили скласти уявлення про початки мистецтва, психологічні основи сили дії музики, уточнити шляхи розповсюдження окремих музичних інструментів, місце й причини їх застосування на наших теренах, вивчити взаємовпливи, запозичення чужоземних способів гри. Важливу роль у розвої музичного інструментарію мало багатозвучне довкілля (грім, дзюрчання води, спів птахів, плескіт їхніх крил тощо); навіть мости, господарські побудови сприймалися пленерними музичними спорудами. Музичні інструменти були елементам синкретизму. Шанобливе ставлення до труб, трембіт, відображення народної віри в силу їхніх звучань особливо помітні тоді, коли ці аерофони знаходилися у руках святих. Гра кожного з них, відповідно до пори року, має своє призначення; звуки інструментів, виготовлені з різного матеріалу, характеризувалися специфічною дією. Неабияке значення звукового інструментарію для українців пояснюється розвитком інтенсивного хліборобства, його центральною роллю у їх житті, відповідними святами й обрядами. Музичні інструменти використовувалися разом зі співом і танцями; провідну роль відігравали ті, що творили ритмічну основу гри.

Застосування звукового інструментарію часто пов'язане з організацією військової потуги. Героїчні теми розвивали передусім співці-рапсоди. Сприяло розвою музики проведення гучних забав, колоритних чатувань, "празників", відзначення інших святкових нагод, у яких, звичайно, брали участь музики. Значиму роль у мистецтві відіграла когорта скоморохів. Від них переймалося чимало тем і форм. Гра музик, хоча б із колядницьких ватаг на Гуцульщині, характеризувалася високим рівнем виконавської майстерності, умілим володінням інструментами, доброю організацією репетиційного періоду. Зна-

чимість у популяризації музики мав різноманітний репертуар, де відлунювалися не тільки образи різнобарвного природно-соціального довкілля, звуків або предметів, що його породжували чи якими володіла людина, а й передусім багата пісенна творчість народу, зокрема билінна. Сприяла збереженню в його пам'яті образів музик наявність історичних прототипів.

Серед функцій музичних інструментів виразно виділяється оберегова. Певне місце серед майстрів володіння ними займали каліки-перехожі. Повсюдне узвичаєне використання дзвонів, їхнє всепроникне часте звучання створило умови, за яких хоча б десь можна було почути їх удари. Опис звуків музичних інструментів часто подавався так, ніби вони живі, що сприяло підсиленню різнобарвних людських почуттів. У руках людей дзвеніли ключі, віконниці, звучала зброя, зброя коня, гриміли ковані вози тощо. Музичні інструменти відносилися людською уявою до чудодійних предметів, що появляються у значимих місцях чи після сказаного слова машинально виконують якусь роботу. У поетичних творах використані образи характерних звуків: свист, ревіння, шипіння; описується результат їхньої дії. Усе це підтверджує своєрідне музичне сприймання українцями світу.

Наступним кроком нашого дослідження є систематизація відомостей з українського Середньовіччя, зокрема, літератури Київської Русі, оригінального письменства XII–XIII століть. Передовсім згадано гучні бубни й труби у війську. Це допомагало надати драматизму розповіді, урізнобарвити образи тогочасного княжо-дружинного життя. Автори творів уміло послуговувалися характерними звуковими деталями для мальовничого описання битв, що відлунювалося, певно, у подальших музичних композиціях, зосібна, потребувало відповідних виконавських прийомів. Літописна згадка про захоплення дзвонів володимиро-суздальськими завойовниками Києва вкотре підтверджує важливе місце цих дорогих у всі часи ідіофонів. Вагомі органологічні дані є в релігійній літературі XII–XIII ст., де розгорнено ряд поетичних за змістом і формою образів, зокрема звучання свирелі разом зі співом.

Важко переоцінити значимість музичних відомостей, почерпнутих з однієї із центральних пам'яток княжого часу – Галицько-Волинського літопису. У ньому згадано про гордого "славетного певца Митусу", що презентує наявність таких осіб у той час на українських зем-

лях. Тут, подібно до "Слова о полку Ігоревім", уміло змальовано розповсюдженість дзвонарства, звуку бою.

Неабиякий інтерес становлять богослужбові книги як основа церковного співу й канонічних дзвонів, полівання, весіль, що не обходилися без музики. Її утвердженню в побуті допомагала значна кількість пастухів. Вони легкими у виготовленні інструментами розмальовували грою свій час. Згадками про музикування возвеличували особу, місто. Музичні інструменти мали різне призначення, а використання окремих із них, зокрема гудцями й свинцями, підпадало під заборону Церкви. Для християн найкращими гуслими вважалася "доброгласна псалтирь". Вважаємо, що нею треба возвеличувати Господа й звеселяти себе. Поступово репертуар музикантів включав християнізовані героїчні образи.

Згадки про музичні інструменти, їх функція й образ гри, тогочасні епітети до них, спосіб звуковидобування, характер виконання, його магічність тощо є зцірями послуговування давньоукраїнськими літераторами цими поняттями. Передусім маються на увазі популярні писемні пам'ятки XIII ст. авторства Данила Заточника чи приписаних йому та Повісті о Лазаревім воскресінні. Важливе місце в розповсюдженні на теренах Східної Європи музичних відомостей церковнослов'янською мовою займала друкована продукція Києво-Печерської лаври, зокрема Києво-Печерський патерик.

Завдяки студіям М. Грушевського отримуємо пояснення стосовно специфічного образу "очитих" молоточків, якими б'ють по струнах гусел чи цимбал, і вмілих пальців музиканта. Підтверджується значимість володіння грою на музичних інструментах, яка сприяє захопленню людських душ.

У своєму аналізі запропонованої праці ми розглянули музичний інструментарій у літературі XV–XVI століть. Зміни в соціально-економічному житті цієї бурхливої доби зумовили своє побутування різних музичних інструментів і рефлексії їх образів у письменстві. У рукописах середини XV ст. помічається еволюціонування інструментознавчої термінології. Серед духовного руху відзначено два явища (змагання провідних верств громадянства отримати вирішальний голос у справах Церкви та організація братств), що певною мірою сприяли розвитку музики. Значимим для налагодження життя таких церковних об'єднань стали гуртовий спів і дзвоніння, урочисті похорони їхніх членів, а плата за подзвінне

– важливим джерелом доходів громад. Тож виділяється когорта освічених дзвонарів, розширюються їхні функції.

В опануванні музики важливу місію відводили друкарням і школам. Учні не тільки вивчали практику богослужб, церковні піснеспіви і відповідно уставні приписи дзвонів, а й за чергою їх виконували. Розповсюдження друкованих богослужбових книг унормувувало практику застосування дзвонів, узвичаювало нову термінологію. Друкування богослужбових книг у Києві і Львові слугувало запорукою того, що приписи канонічного використання дзвонів на східноєвропейському просторі закладалися саме в Україні. Водночас студіювання літератури доповнює відомості про інші складові дзвонарської культури, зокрема, вивчення практики складання пожертв на виготовлення дзвонів, будівництво споруд для них. Віднайдення богослужбових книг, надрукованих у той час церковнослов'янською мовою, сприятиме глибшим дослідженням становлення кампанологічної термінології, фіксування видозмін стосовно приписів застосування бил, клепал, дзвонів і дзвінків.

Прагнення діячів культури друкувати загальнодоступну і зрозумілу Біблію для простого й посполитого чоловіка стали запорукою швидшого поширення музичних відомостей, зміцнення педагогічних основ відповідного виховання. Водночас його цілеспрямованості допомагала поява писемних пам'яток, що розвивали свободу композиторської, виконавської та музикознавчої творчості. Підтвердженням кращої освіченості в цих сферах була публікація перекладної літератури, компілятивних писемних пам'яток.

Друковані літературні твори створили основу для ширшого доступу до музики, особливо вокальної, як однієї з тогочасних семи премудростей – середньовічного триувіма і квадривіума. Також переклади посполитою мовою, рух до "простой" мови допомагали кращому розумінню тексту, сприйманню музичних відомостей. Особливо їхньому засвоєнню сприяли ілюстровані книги, що розширює потенціал органологічної іконографії.

Глибшому вивченню окремих сторінок історії української музичної медієвістики, зокрема дзвонарства, органологічної термінології сприятиме опрацювання колективного твору XV ст. – Літопису Великого князівства Литовського. Важливим джерелом для історії музики також є Печерський патерик. Водночас

у справі вивчення формування термінології інструментознавства, укладання його словника допоможуть спостереження М. Грушевського за еволюцією мови, привертання уваги до давніх текстів, оцінка загальної ситуації в охарактеризованих комплексах течій і впливів, зокрема, загальноєвропейського реформаційного руху.

Завдяки відгомону в українській літературі західного покаїництва дізнаємося про затихання розважальної музики, поширення характерного співу покаїнців у містах і селах. Широкого поширення в бичувальній практиці набула музика дзвонів.

Згадані суспільні рухи, об'єднання людей, соціальні інституції, де звучала музика, дозволили спрямувати її до подальшого розвитку. Вона звучала під час ловів та пирів, що не обходилися без спеціальної музики. Навіть назви таких міст, як Звенигород, відображали наповненість дзвінками звуками тогочасних поселень. Голос музичних інструментів узвичаєно уподібнювався мовленню людини, а особлива діяльність священників порівнювалася зі звуками і значимістю "Божої труби".

У літературних творах постає не тільки гра на гудку, а й чи не вперше змальовано образ музикантки. Вона одночасно володіє грою на гуслих і співає. Музикування мало не тільки уважних слухачів, а й служило добрим акомпанементом до танцю. За виконавство артистка отримувала винагороду.

Таким чином, викладені міркування М. Грушевського допомагають краще розуміти психологію частини людей того часу, зокрема, їхнє ставлення до музичного мистецтва, сприяють правильному тлумаченню отриманих фактів. Перекладацькі публікації на теренах України теж добре відображають тогочасну вимову й написання. Це допомагає не тільки краще простежити еволюцію музичної термінології, а й сприймати нюанси духу давніх часів.

Слід наголосити й на тому, що нами обраний інструментознавчий матеріал із літератури Першого відродження 1580–1610 років. Глибшому сприйняттю органологічних відомостей у контексті літературного повідомлення, причин згадок про функції музичних інструментів у творах цього часу сприяє оцінка М. Грушевським змін у соціальних відносинах і політичних формах тогочасної бурхливої доби. Тоді українська література переживала фазу стрімкого розвитку. Вона принесла чимало перлин світового письменства. Закономірно, що в них віднайш-

лися матеріали про музику, що суттєво збагачують органологічні уявлення, їхню поважну джерельну базу. У той час ще не забулись особливості виступів скомо-рохів, а образ комедійного характеру їхніх дійств влучно застосовувався для метафоричних висловлювань, негативної оцінки подій, учинків. Згадки про сприйняття прикмет давніх звучань музичних інструментів, передовсім труби, часто використовувалися для доречних висловлювань, зокрема автором "Історії української літератури". У її характеристиці ми продовжуємо послуговуватися музичною термінологією, а опис письмового викладу думок діячів минулого є корисним для сучасних виконавців музичних композицій, їхніх реципієнтів, котрі прагнуть сприйняти суть образного змісту творів, що звучать.

Особливої уваги, на нашу думку, заслуговують згадки про складові дзвонарської культури. Завдяки літераторам акценти зміщувались у бік приписів церковних уставів, ретельного проведення богослужень добового кола. Вони сприяли дотриманню канонічних дзвонів, оснащенню дзвіниць наборами дзвонів, серед якого кожен мав узвичаєне призначення не лише відповідно до уставу, а й української Церкви, давнього місцевого звичаю. Значимим було ратне використання дзвонів, обрядове застосування дзвінків. Стають відомі тогочасні назви великодніх клепачок чи тріскавок, тархалок, згадані прадавнє біло і грана ньому. Неабияка роль і дзвонів та споруд для них у житті церковної спільноти, а також значимість осіб, котрі відповідали за них. Так посада паламаря, який часом бив у дзвони, була одним зі щаблів ієрархічної драбини (нею часто піднімалися відомі церковні діячі). Міцнів звичай жертвувати на будову величких і досі дзвіниць. Їх образи є в ілюстрованих книгах, що збагачує дзвонарську іконографію.

Подальшій популяризації музичних відомостей сприяв розвій друкарської діяльності, видання книг церковнослов'янською мовою, завдяки яким отримуємо давньоукраїнські назви музичних інструментів, дізнаємося про розрізнення звучання труби й сурми. Увага до музичних інструментів, їхня розповсюдженість і популярність підтверджуються тим, що на кінець XVI – початок XVII ст. в Україні склалася багата органологічна лексика. Не випадково письменники минулого широко нею послуговувалися, як і прислів'ями, де метафорично згадувались органологічні відомості. Застосовані сильні виразові засоби сприяли музично-поетичному звучанню окре-

мих фрагментів творів.

Певним чином розповсюдженню музичних знань допомогли діячі освіти, а її розвитку – твори, де згадувались дзвоніння, називалися музичні інструменти, подавався характер образу їхніх звучань. Пропаганді різних видів мистецтва, зокрема музики в житті ранньомодерної України, сприяло впровадження нових західноєвропейських освітніх надбань. Чинником розвитку музичного мистецтва було не тільки вивчення "семи вільних наук" в академіях, а й загальна спрямованість освіти в широкій мережі навчальних закладів, опанування вихованцями співу. Особливу увагу звертали на засвоєння відомостей із Псалтиря. Із нього й інших подібних книг учні отримували певні музичні знання. Суть органологічних відомостей мусимо підкріпити згадкою про музичні інструменти, як складову образу міфологічних героїв Давньої Греції та засіб кращого возвеличення відомих персон. Відповідно інструментознавчі дані сприймалися з публічних виступів, присвячених прославленню діячів культури й освіти, покровителів мистецтв.

Серед різноманітних функцій музики помітне місце займала прикладна і гедоністична. Може тому чимало музичних інструментів пов'язані з працею пастухів. Знаходимо описи характеру гри на аерофонах, різноманітний репертуар музикантів. Дізнаємося, що звучання органів у латинському богослужінні викликало до них своєрідний інтерес.

Доповнять відомості з історії української музики й допоможуть глибше сприйняти музичні терміни та поняття методологічні рекомендації М. Грушевського стосовно подальшого вивчення літописів, упровадження культурно-історичного підходу до трактування отриманих фактів. Водночас опрацювання творів періоду, коли формувалася література, орієнтована не на грецький Схід, а на латинський Захід, спонукає до вивчення подібних процесів у музиці. Цікаві результати дадуть студії такого органологічного джерела, як заповіти, де часто мовилося про пожертви на дзвони і дзвіницькі коштами та матеріалом, плати дзвонарям тощо.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок у даному напрямі. Опрацювання Історії української літератури М. Грушевського переконує, що її твори важливі не тільки для дослідників джерел музичного мистецтва, зокрема, інструментального та вокального, студіювання фольклору, ет-

ноорганології, а й послужать міцним базисом для вивчення музики інших народів, розв'язання проблем їх медієвистики. Фундаментальна праця дослідника, віднайдені факти служать черговим підтвердженням неабиякого розвитку духовності українців, їх унеску у світову скарбницю культури.

Не менш привабливим інструментознавчим джерелом стануть епіграми на клейноти. Цінні дослідницькі перспективи відкриває привернення уваги до такої маловивченої царини нашої культурології, як студіювання міських ритуалів і свят давньої України.

У нашій праці вміщено іменний і предметний покажчики. Вони разом із цікавими, як думається, ілюстраціями посприяють кращому сприйняттю побутування масиву музичних інструментів із груп ідіофонів, мембранофонів, хордофонів, аерофонів і майстерного їхнього використання в Україні.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Грушевський М.* Історія української літератури: у 6 т. / [упоряд. Василь Яременко]; передм. Петра Кононенка; приміт. Лідія Дунаєвська. – Київ : Либідь, 1993. – 392 с.
2. *Грушевський М.* Історія української літератури: у 6 т. / [упоряд. Олена Таланчук]; приміт. Станіслав Росовецький. – Київ : Либідь, 1994. – 336 с.
3. *Дунаєвська Л.* Примітки / Лідія Дунаєвська // Грушевський М. Історія української літератури: у 6 т. – Т. 1. – С. 369–387.
4. *Кіндратюк Б.* "Історія української літератури" Михайла Грушевського як органологічне джерело / Богдан Кіндратюк; [наук. ред. Юрій Ясіновський] : монографія. – Івано-Франківськ : Вид-во Прикарпат. нац. ун-ту ім. В. Стефаника, 2016. – 192 с.
5. *Кононенко П.* "Історія української літератури" Михайла Грушевського – етап у розвитку наукового літературознавства / Петро Кононенко // Грушевський М. Історія української літератури: у 6 т. – Т. 1. – С. 7–36.
6. *Росовецький С.* "Історія української літератури" М. С. Грушевського як пам'ятка гуманітарної науки і чинник її сучасного розвитку / Станіслав Росовецький // Грушевський М. Історія української літератури: у 6 т. – Т. 6 / [упоряд., приміт., післямова С. Росовецький]. – Київ : Либідь, 1996. – С. 268–277.